

TRG DELOVNE SILE IN SESTAVA DELAVSKEGA RAZREDA**

Povzetek. Besedilo dokazuje, da izraz »trg delovne sile« ni teoretski koncept, temveč ideološki pojem, in predlaga koncept »družbene sestave delovne sile«. Ta ne zajema samo domnevnega mehanizma ponudbe in povpraševanja, temveč zapopade kapitalsko produkcijsko razmerje, kakor se kompleksno strukturira v konkretnih družbenih formacijah, v katerih prevladuje kapitalistični produkcijski način. Koncept teoretsko zajame sestavine, ki se ideološkemu pogledu kažejo kot raznorodna množica številnih institucionalnih in praktičnih sestavin (pravne regulacije, tehnološke določilnice, organizacija dela in upravne prakse, prakse kolektivnega sodelovanja na delovnem mestu, izobrazbena struktura, šolski sistem in drugi ideološki aparati itn.). Koncept pokaže na logiko, ki vzpostavlja tako morebitne »trge« kakor zlasti produkcijske prakse v njihovem kompleksnem delovanju, ki šele omogoča celotni proces družbene produkcije in reprodukcije pod vladavino kapitala.

Ključni pojmi: sodobni kapitalizem, razredni boj, družbena sestava delovne sile, razredna sestava delavskega razreda.

»Interesi sindikatov ne morejo blokirati procesov na trgu dela.«

Borut Pahor, predsednik vlade¹

Trg »dela« je zadnje čase v središču razprav v uradnih politikah, v akademski ekonomski vedi in množičnih občilih. V teh ustanovah se malone vsi dejavniki zavzemajo, da bi trg delovne sile postal bolj prožen, »fleksibilen«,

* Dr. Rastko Močnik, redni profesor na Filozofski fakulteti, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek

¹ Tako je izjavo predsednika vlade povzel Dnevnik. Časnik je prinesel tudi izvirno besedilo: »Vlada izpolnjuje obljubo delodajalcem, da bo šla v spremembe na trgu dela. Ne gre za to, da bi trdovratno izpolnila obljubo v nasprotju z nekaterimi interesi sindikatov, vendar ti interesi ne morejo biti ultimativni, ne morejo blokirati procesov na trgu dela.« (Dernovšek, 2010)

in reklamirajo danski zgled »varne prožnosti«². »Prožnost« v tej govorici pomeni, da bi delodajalci lažje, hitreje in za kapital ceneje odpuščali delavke in delavce, pa tudi, da bi zmanjšali pravice iz dela, n.pr. višino odpravnin, prispevkov ipd. Na drugi strani empirične študije kažejo, da ni enotnega trga delovne sile (Kramberger, 2007): trg dela, ugotavljajo, je segmentiran, njegove strukture pa ni mogoče izpeljati iz preprostega mehanizma ponudbe in povpraševanja.³ V takem položaju, ko je izraz »trg dela« propagandno geslo, njegov konceptualni status pa ni zanesljiv, je koristno postaviti radikalno vprašanje⁴: ali trg delovne sile sploh obstaja? Če obstaja, kakšen je način njegovega obstoja?

Kaj je trg delovne sile?

Če bi sprostili trg delovne sile, zatrjujejo privrženci fleksibilnosti, bi menda hitreje prišli iz krize: pričakujejo namreč, da bi s prožnostjo trga delovne sile povečali zaposlenost, s tem pa produkcijo in konsumpcijo. Vrh tega, pravijo, bi tako tudi okrepili konkurenčnost lokalnega gospodarstva. Tiha predpostavka teh mnenj je, da so za krizo in »nekonkurenčnost« krive pridobitve delavskih bojev in socialnih revolucij v 19. in 20. stoletju. Argumentacija sicer ne drži, a končni sklep bi lahko bil pravilen. Ni res, da bi prožnost trga delovne sile sama na sebi povečala zaposlenost, prav tako ni res, da bi okrepila kupno moč prebivalstva. Res pa je, da bi se lahko povečala »konkurenčnost«. Če bi namreč pridobitve socialnih bojev in revolucij odpravili samo v eni državi, v drugih pa bi jih ohranili, tedaj bi se konkurenčnost podjetij v tej državi res povečala. Ker pa vse države odpravljajo delavske pridobitve, s temi ukrepi nobena država ne pridobi prednosti. V tem položaju bi prav država, ki ne bi sodelovala v protidelavskem tekmovanju, lahko povečala svojo konkurenčnost, če bi le znala izkoristiti prednosti, ki bi jih pridobila z zmanjšanjem konfliktov in neenakosti ter s krepitvijo kohezije.

Argument liberalnih ekonomistov in politikov je potemtakem ideološki: dejstveno je napačen, učinke pa povzroča drugje, kakor sam zatrjuje.

² Zelo verjetno je, da je »danski zgled« zgolj ideološka puhlica. Michel Husson (Husson, 2008: 88) opozarja, da so na Danskem brezposelnost zmanjšali zlasti z ugodnimi predčasnimi upokojitvami in podobnimi ukrepi. V Nemčiji obsežne državne reforme niso povzročile večje dinamike na trgu delovne sile, temveč zgolj dramatičen porast prekarjih delovnih razmerij. – Intuitivno bi nemara pričakovali, da večja prožnost na trgu delovne sile povzroča večjo ali vsaj hitrejšo fluktuacijo delavk in delavcev (Amable, 2008). Vendar raziskave ne potrjujejo te intuicije: tako, denimo, se zaposlovanje prilagaja zaposlitvenim potrebam kapitala približno enako hitro v Franciji, Italiji in na Nizozemskem, čeprav te države zelo različno urejajo trg delovne sile.

³ Tako kažejo tudi zgodovinske študije (Thomson, 1963; Mendels, 1972; Reddy, 1984). Regulacionistična ekonomska teorija v teh zgodovinskih dognanjih vidi potrditev svoje epistemične zastavitve (Verley, 2002).

⁴ Kakor priporoča in prakticira Immanuel Wallerstein (Wallerstein, 2001).

Ukrepi, ki jih ta govor upravičuje, ne delujejo tako, kakor njegovi govorci zagotavljajo: ne povečujejo zaposlenosti, kupne moči ipd.; pač pa spodnašajo moč delavstva (s prekarnimi zaposlitvami, desindikalizacijo; s prenosom tveganj z lastnikov kapitala na delavstvo; z zmanjševanjem posredne in neposredne mezde in pravic iz dela, z zastraševanjem in discipliniranjem ipd.) in krepijo gospostvo kapitalističnega razreda. Države z ukrepi v korist kapitala poskušajo pritegniti kapitalske investicije v tisti del svetovne družbe, ki je pod njihovo jurisdikcijo. Državna regulacija produkcijskih in drugih družbenih razmerij si prizadeva, da bi povečevala donosnost kapitala. Države si prizadevajo, da bi druga drugo prehiteli v dobičku, ki si ga kapital lahko obeta, če se investira na področje njihove jurisdikcije.

Ob tem se odpirata vsaj dva teoretska problema:

1. Če se kapital pri akumulaciji vse bolj zanaša na državne ukrepe in pravne ureditve, tedaj dobit, ki jo kapital prinaša, zgublja naravo »podjetniškega dobička«, profita – in vse bolj izhaja iz pravno zagotovljenega monopolnega ali kvazi monopolnega položaja. Ali moramo tedaj z Vercellonejem reči, da profit postaja renta in da je zakon vrednosti v krizi? (Vercellone, 2002 in 2006.) To bi pomenilo tudi, da je kapitalistični način v zgodovinski krizi in da se nemara približuje svojemu koncu.
2. Če je s stališča kapitala njegova donosnost vse bolj odvisna od družbenih razmerij, in to ne zgolj od pravne ureditve neposrednega delovnega odnosa, temveč tudi širše od družbene »kohezije« in splošnega »socialnega kapitala« – ali tedaj produkcijska razmerja in širše družbena razmerja postajajo produktivne sile?⁵ Ali je torej konec zgodovinskega obdobja, v katerem so zgodovinske procese poganjala nasprotja in protislovja med produktivnimi silami in produkcijskimi razmerji?

Eno k drugemu: ali je prišel zgodovinski konec kapitalizma – in ali je s tem tudi konec zgodovinskih pogojev za možnost historičnega materializma?

Poskusili bomo pokazati, da ne drži ne prvo ne drugo. Resda so se spremenila razmerja razrednega boja, res je prišlo do pomembnih zgodovinskih

---

⁵ *Ta položaj Marx anticipira v rokopisih iz 1857–1858 (Marx, 1985): individualni kapitali si pridobivajo konkurenčno prednost, tako da s tehničnimi izboljšavami povečujejo produktivnost dela; ker tako ravna vsi individualni kapitali, je splošni rezultat avtomatiziran delovni proces z majhnim deležem živega dela; v tem položaju kapital lahko izkorišča samo še družbeno Gliederung in general intellect – danes bi rekli, družbeno kohezijo in splošno znanstveno in tehnološko sposobnost, se pravi, že socializirane družbene razsežnosti. Iz tega Marx sklepa, da samodejni razvoj kapitalizma ustvari materialne pogoje za njegovo odpravo: »Produktivne sile in družbeni odnosi – oboje različni strani razvoja podružbljenega individua – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo in so zanj le sredstvo, da bi produciral s svoje bornirane podlage. In fact pa so to materialni pogoji, da bi jo vrgli v zrak« (Marx, 1985: 506). – Antonio Negri je v tem Marxovem »podružbljenem individuu« zelo optimistično ugledal »družbenega individua komunistične revolucije« (Negri, 1984: 252 in nasl.).*

preobrazb v načinu produkcije – ni pa prišlo do spremembe produkcijskega načina.

Prizadevanje za konkurenčnost gospodarstva, ki deluje pod okriljem posamezne države, ni nič novega. Konkurenca med lokalnimi jurisdikcijami (Giraud, 2006) v meddržavnem sistemu svetovnega kapitalizma je od nekdanj poganjala kapitalistično akumulacijo (Wallerstein, 2006). Tudi državni posegi na trg delovne sile niso nič novega. Pač pa je nov način, kako država zdaj zagotavlja konkurenčnost svojega področja: nekdanj je individualnim kapitalom, ki so delovali na njenem ozemlju, poskusila zagotoviti čim boljše razmere – in jih zlasti obvarovati pred konkurenco drugih individualnih kapitalov, katerih baza je bila v drugih državah. Zdanj poskuša država ustreči kapitalu na splošno, konkurenca med individualnimi kapitali jo zanima, le kolikor si zaradi nje lahko obeta, da bodo individualni kapitali prihтели k njej izkoristit ugodne pogoje, ki jih ponuja.

Nov je tudi način, kako država zdaj uravnava svoj odnos do delovnih razredov. Nekdanj so bili delavke in delavci državljanke in državljani in so podpirali stranke, ki so jih zastopale v političnih aparatih države. Država je bila polje, na katerem so v politično-ideološki obliki potekali razredni boji. V času države blaginje⁶ so bili državni posegi rezultat političnih bojev, krepili so položaj delavstva in v splošnem zagotavljali, da so mezde naraščale skupaj s produktivnostjo (Boyer, 2002); država je zagotavljala polno zaposlenost in netržno delovanje javnih storitev. V državah blaginje je lokalna jurisdikcija varovala razredni kompromis v nacionalnih okvirih⁷.

Zdanj država ni več aparat, ki bi organiziral politično-ideološko obliko razrednih bojev v množini (četudi pod gospodstvom kapitalističnega razreda ali, v realnih socializmih z morebitno izjemo jugoslovanskega, pod gospodstvom zastopnikov kapitala v državnih aparatih). Država je zdaj aparat razrednega boja kapitalističnega razreda. Postala je aparat v službi transnacionalnega kapitala, kapitalova lokalna jurisdikcija.⁸ Njeno prebivalstvo, ki proizvaja bogastvo, ni več državljansko telo, temveč ponudba »socialnega kapitala« na lokalnem *trgu delovne sile*. Trg delovne sile je institucionalna konstrukcija razrednega boja kapitalističnega razreda⁹, pri uravnavanju

⁶ Zgodovinske socializme tukaj poenostavljeno obravnavamo kot periferne države blaginje (cf. Močnik, 2006).

⁷ Po nekaterih analizah socialne države pravzaprav niso zagotavljale razrednega kompromisa, temveč so delovnim razredom omogočale uspešen razredni boj (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991).

⁸ Šele v našem času se uresničuje trditev iz Komunističnega manifesta: »Moderna državna oblast je le odbor, ki upravlja skupnostne posle vsega buržoaznega razreda« (Marx in Engels, 1979: 591). Marx in Engels sta mislila na buržoazni razred v nacionalni državi. Z neoliberalno globalizacijo se je izoblikoval svetovni kapitalistični razred; države služijo ali, natančneje, meddržavni sistem rabi prav temu svetovnemu vladajočemu razredu.

⁹ »[...] organizacijo proletarcev v razred in s tem v politično stranko usak hip znova razbija konkurenca med delavci samimi« (Marx in Engels, 1979: 599).

katere se zdaj usklajujejo in sodelujejo nosilci interesov individualnih kapitalov, zastopniki transnacionalnega »celotnega kapitala« (uradniki Svetovne banke, Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne trgovinske organizacije, Evropske unije, zveze NATO ipd.) in politični razredi lokalnih jurisdikcij. Država je zdaj aparat, s katerim nosilci in zastopniki kapitala formirajo in regulirajo delovno silo ter nadzorujejo in disciplinirajo prebivalstvo na področju njene lokalne jurisdikcije¹⁰: fleksibilizacija mezdnega odnosa je le še en način, s katerim kapital zatira delavstvo, tako da nanj prelaga tveganja v strategijah individualnih kapitalov (Cohen, 2006), pa tudi splošne družbene stroške, ki nastajajo z vnažajsko (aposteriorno) tržno socializacijo individualnih produkcijskih procesov.

Fleksibilizacija trga delovne sile potemtakem ni nikakršen nevtralen ali splošno koristen odziv na krizo – temveč je strategija, s katero se poskuša kapital rešiti iz svoje krize.

Kriza je torej kriza kapitalističnega sistema.

Kakšna kriza kapitalizma?

Še preden je kriza postala vsakdanja puhlica, so se analitiki strinjali, da je kapitalizem v krizi, a so krizo različno pojasnjevali. Robert Brenner je menil, da doživljamo značilno »marxovsko« krizo, v kateri se prepletajo in vzajemno pospešujejo padanje donosnosti kapitala, zniževanje mezd, upad povpraševanja in hiperprodukcija (Brenner, 2006). Immanuel Wallerstein je trdil, da se je začela končna kriza kapitalističnega svetovnega sistema (Wallerstein, 2006). André Gunder Frank je dokazoval, da se končuje zgolj dvestoletna kriza azijske ekonomije in da se s tem izteka tudi toliko zamistificirani »vzpon Zahoda« (Frank, 1998). Pierre-Noël Giraud je ugotavljal, da zgineva samo izjemna posebnost 20. stoletja: medtem ko so se v

---

¹⁰ Spremembe v delovanju in organizaciji držav so učinki razrednih bojev. Kakor je bila država blaginje dosežek delavskih bojev v središču svetovnega sistema in socialističnih revolucij na njegovem obrobju – tako so sodobne neoliberalne države in njihove protidelavske politike učinki razrednega boja transnacionalnega kapitala in njegovih političnih aparatov – držav nekdanjega »evro-atlantskega« središča, Svetovne banke, Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne trgovinske organizacije: »Strukturno prilagajanje je ena izmed glavnih sodobnih oblik gospodarskega nasilja, s katerim države središča pritiskajo na države obrobja. [...] Uresničevanje programa strukturnega prilagajanja v številnih dolžniških državah pripelje do 'internacionalizacije' njihove makroekonomske politike in jo neposredno podredi Mednarodnemu denarnemu skladu in Svetovni banki – ti ustanovi pa delujeta v prid močnih finančnih in političnih interesov (pariškega in londonskega kluba, skupine G7, ozkega kroga glavnih transnacionalke). Ta nova oblika gospodarskega in političnega gospostva – nekakšen tržni kolonializem – zatira ljudstva in vlade z neosebno interakcijo (in s premišljenim manipuliranjem) tržnih sil. Mednarodna birokracija s sedežem v Washingtonu skrbi za izvrševanje globalnega gospodarskega projekta, ki določa eksistenčna sredstva več kakor 80 % svetovnega prebivalstva« (Toussaint, 2004: 332). – Zanimivo je, da vlada, katere premier je izrekel besede, ki smo njih postavili za moto, še zmerom izpolnjuje program Svetovne banke iz prve polovice devetdesetih let.

20. stoletju notranje razlike v bogatih državah pospešeno zmanjševale, so se razlike med regijami v svetu dramatično povečevale. Giraud pričakuje, da bodo v prihodnosti področja z nizkimi mezdami in z veliko tehnološko sposobnostjo (tako imenovane dežele BRIK: Brazilija, Rusija, Indija in Kitajska; pa tudi širše: jugovzhodna Azija, vzhodna in srednja Evropa) vse bolj dohitevala sedanje bogate države, hkrati pa se bodo notranje razlike v bogatih državah spet začele nezadržno povečevati.

Giovanni Arrighi je postavil kar dve teoriji. V prvi (Arrighi, 2009 [1994]) je izhajal iz Wallersteinove teorije, po kateri kapitalistični sistem niha v ciklih, v katerih se materialna ekspanzija izmenjuje s finančno. V vsakem ciklu prevzame hegemonijo svetovna sila, ki je zmožna najbolje povezati državo in kapital. Ciklus, ki se zdaj končuje, so obvladovale ZDA. ZDA še vedno prevladujejo politično in vojaško, toda kapital se je medtem premaknil v vzhodno Azijo. Če se bosta država in kapital, četudi nista več v isti državi, spet povezala, se bo bržkone začel nov kapitalistični cikel. Če se to ne bo zgodilo, bo kapitalizma konec: novi sistem bo bodisi imperij brez trga bodisi trg brez imperija. Po drugi Arrighijevi teoriji (Arrighi, 2007) bo Kitajska kmalu postala svetovni hegemon in s tem bo konec kapitalističnega sistema neskončne akumulacije: svet, piše Arrighi, se bo uravnotežil v stagnantnem gospodarstvu, v katerem bo prevladoval model male blagovne produkcije.¹¹

Odziv kapitala na krizo

Kriza je kriza kapitalističnega načina *produkcije* – kapitalistični razred pa nanjo odgovarja na ravni *cirkulacije*. *Najbolj vidni proces na ravni cirkulacije je »financiarizacija«* – se pravi, *beg kapitala v finančne špekulacije in zmanjševanje investicij v produkcijo* (Arrighi, 2009; Husson, 2008: 18–20; Millet in Toussaint, 2010: 29 in nasl.). Manj viden (ali nemara: bolj prikrit) je odziv kapitala neposredno na ravni blagovne menjave: zniževanje realnih mezd¹² in fleksibilizacija trga delovne sile. Za tisto, kar je na ravni cirkulacije zniževanje realne cene delovne sile, je razmeroma lahko pokazati, da je na ravni produkcije povečevanje stopnje eksploatacije.¹³ Ni pa neposredno raz-

¹¹ Tudi Mingi Li meni, da kapitalizem ne bo prenesel integracije Kitajske; prepričan je, da se z vzponom Kitajske odpirajo realne možnosti za svetovni socializem (Li, 2008). Po analizah Samirja Amina bo Kitajska morala tudi v prihodnje ohranjati vsaj eno pridobitev socialistične revolucije – svoboden dostop do zemlje za vsakogar. Če bi dopustili kapitalistično razlastitev malih kmetov, bi povzročili lakoto in nenadzorovan eksodus podeželskega prebivalstva v mesta (Amin, 2005).

¹² Delež mezd v bruto nacionalnem proizvodu v EU in v ZDA upada že od sredine sedemdesetih let (Husson, 2008).

¹³ Pri tem se spet obrača tendenca iz časov industrijske države blaginje: takrat so se s povečevanjem produktivnosti dela povečevale tudi mezde – zdaj povečevanje produktivnosti le zmanjšuje potrebni delovni čas in povečuje čas, v katerem se proizvajata presežna vrednost.

vidno, kako se fleksibilizacija trga delovne sile, ta je državni poseg na ravni menjave, to je, cirkulacije, vpisuje na raven produkcije. Nosilci in predstavniki kapitala poudarjajo, da jim fleksibilizacija trga delovne sile omogoča, da laže in hitreje zmanjšujejo ali povečujejo proizvodnjo – se pravi, da laže prilagajajo produkcijo nihanjem v cirkulaciji. Fleksibilizacija trga delovne sile se »v običajni zavesti produkcijskih agentov samih«¹⁴ kaže zgolj kot sprememba v pogojih nakupa in prodaje enega izmed blag, »produkcijskega faktorja« delovna sila. Že na tej *ideološki* ravni je jasno, da sprememba prelaga na ponudnika delovne sile težo tveganj in iracionalnosti, ki jih povzročata blagovna produkcija; da pospešuje konkurenco med ponudniki delovne sile – se pravi, razbija delavsko solidarnost; da k delovnemu procesu prispeva zunaj-delovno prisilo. Vendar pa iz ideoloških »spremenjenih oblik« (Marx, 1973: 42; Mamardašvili, s.d.), v katerih se strategija kapitalističnega razreda prikazuje v sferi cirkulacije, ni razvidno, kako ta strategija deluje v sferi produkcije, se pravi, v neposrednem razrednem boju.

Nesimetričnost v razrednem boju

Teoretsko je pomembno tole: razmišljanje in ravnanje, ki se zapirata v obzorje spremenjenih oblik cirkulacijskih fenomenov, lahko rabita nosilec in predstavnikom kapitala, da pravilno uravnavajo svoje strategije. Te vrste ideološko mišljenje in delovanje ustrezno vodi zavestne strategije *individualnih* kapitalov. A hkrati se posamezna ravnanja, ki izhajajo iz *tega* ideološkega mišljenja, samodejno, neosveščeno povezujejo v splošno strategijo kapitalističnega razreda *v celoti*.¹⁵ Individualni kapitalisti se torej sestavijo v kapitalistični razred že zgolj s tem, da se samodejno ženejo za svojo individualno koristjo, se pravi, da poskušajo ustvariti čim večji profit.¹⁶ Nasprotno zgolj na podlagi teh ideoloških pojmov (trg delovne sile, njegova togost ali prožnost, mezda, profit) ni mogoče zasnovati ne analize kapitalističnega izkoriščanja v produkciji ne razredne strategije izkoriščanega razreda. Ideološki »varljivi videz« (Marx, 1973: 33) je lahko podlaga za smotrno ravnanje *posameznih kapitalistov; iz konkurenčnega ravnanja nosilcev individualnih* kapitalov samodejno vznika tudi razredna strategija kapitalističnega razreda *v celoti*. Varljivi videz »spremenjenih oblik« je potemtakem ideološki

¹⁴ Marx, 1973: 32.

¹⁵ Marx v *Kapitalu* opisuje razredno sestavo kapitalističnega razreda kot oblikovanje splošne profitne mere. Oblikovanje splošne profitne mere komentira takole: »Tu imamo torej matematično eksakten dokaz, zakaj tvorijo kapitalisti, ki so v medsebojni konkurenci še tako neiskreni prijatelji, pravo prostozidarsko zvezo proti celoti delavskega razreda« (Marx, 1973: 224).

¹⁶ *Liberalno geslo »zasebni grehi – javne koristi« (povzeto po satirični pesnitvi Bernarda de Mandevillea Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits, 1714; odlomki v slovensčini: Basen o čebelah ali Zasebne pregrehe, javne koristi, izbor, Mandeville, 1993) potemtakem pomaga samo kapitalistom, da se povežejo v vladajoči razred.*

mehanizem, ki je neposredno vpet v razredne prakse nosilcev individualnih kapitalov – in je torej mehanizem, s katerim se posamezni kapitalisti in njihovi zastopniki »sestavljajo« v kapitalistični razred. Ideološki mehanizmi »spremenjenih oblik« (mezda, cena, renta, profit, obresti) reproducirajo obstoječa kapitalna produkcijska razmerja – ohranjajo in obnavljajo glavno obliko razrednega boja kapitalističnega razreda, kapitalistično izkoriščanje v produkciji; s tem hkrati sestavljajo kapitalistični razred in ga ohranjajo na položaju vladajočega razreda. Razviti »blagovni fetišizem«¹⁷, t. j., ideologija »spremenjenih oblik« je potemtakem vladajoča ideologija v kapitalističnih družbenih formacijah: reproducira kapitalna produkcijska razmerja in s

¹⁷ V prvem zvezku *Kapitala Marx* formulira specifično ideologijo blagovnih produkcijskih načinov v izrazju, ki so ga vse prepogosto interpretirali v humanistični in reprezentacionistični maniri (npr. Goldmann, 1962). (Za kritiko reprezentacionističnega umevanja ideologije, gl.: Breznik, 2009a: 9 in nasl.; Breznik, 2009b). Natančneje branje pokaže, da Marx tudi v teh odlomkih govori o »oblikah«, o razmerjih med oblikami in o »menjavi, [...] družbenem procesu« (Marx, 1961: 97). S tem je v besedilu prvega zvezka odprta pot za konceptualizacijo v tretjem zvezku *Kapitala*. V tretjem zvezku, ki obravnava kapitalistično blagovno produkcijo in cirkulacijo, se pravi, blagovno produkcijo v njeni zgodovinsko razviti in konkretni obliki, je problematika na kratko tale: 1. posamezni produkcijski procesi pod komando individualnih kapitalov se socializirajo šele na trgu prek svojih produktov (blag), torej ne v produkciji, temveč šele v cirkulaciji; 2. logika cirkulacije je heterogena logiki produkcije: v produkciji enake količine družbeno potrebnega abstraktnega dela proizvajajo enake količine vrednosti; v cirkulaciji enaki deleži vloženega kapitala (v tendenci) prinašajo enake deleže profita; 3. sferi povezuje to, da se elementi produkcijske sfere prikazujejo v cirkulacijski sferi v »spremenjenih oblikah« (*verwandelte Formen*), v katerih jih umevajo tudi neposredno vpleteni agenti; odnos med produkcijskimi oblikami in cirkulacijskimi spremenjenimi oblikami ni biunivokne: vrednost se prikazuje kot cena, vrednost delovne sile kot mezda, a presežna vrednost se v cirkulaciji preslika v treh spremenjenih oblikah: kot renta, kot profit in kot obresti. – Ključni odlomek v poglavju o blagovnem fetišizmu je zato tale: »Uporabni predmeti postanejo blago sploh samo zato, ker so produkti takih privatnih del, ki se opravljajo neodvisno drugo od drugega. Kompleks teh privatnih del tvori družbeno celotno delo. Ker stopajo producenti v družbeni kontakt šele z menjavo svojih delovnih produktov, se tudi specifični družbeni značaji njihovih privatnih del pokažejo šele v okviru te menjave. Ali, posamezna privatna dela se v resnici izkažejo kot členi družbenega celotnega dela šele s pomočjo stikov, v katere postavi menjava delovne produkte in z njimi njih producente. Le-tem se zato zdijo družbeni odnosi med njihovimi privatnimi deli kot to, kar so, t. j. ne kot neposredni družbeni odnosi med osebami samimi v njihovih delih, temveč, nasprotno, kot stvarni odnosi med ljudmi in družbeni odnosi med stvarmi« (Marx, 1961: 85). Družbenost medčloveških razmerij zadobi »fetišistični« ali »postvareli« ideološki »videz« ali »spremenjeno« ideološko »obliko«, zato ker se posamezna individualna privatna dela udružbijo, socializirajo šele za nazaj na trgu, se pravi v cirkulaciji – v sferi, kjer cirkulirajo blaga, se pravi, »stvari« (danes bi dodali: in tiste storitve, ki delujejo kot blaga). Individualni producenti ne stopajo v družbeno razmerja neposredno, saj so njihovi delovni procesi privatni, »izločeni« iz družbe – temveč šele posredno na trgu prek blag, t. j., prek »stvari«: »Samo določeni družbeni odnos med ljudmi samimi je tisti, ki tukaj v njihovih očeh privzame fantazmagorično obliko odnosa med stvarmi« (Marx, 1961: 85). »To so družbeno veljavne, torej objektivne miselne oblike za produkcijske odnose tega zgodovinsko določenega družbenega načina produkcije, produkcije blaga« (Marx, 1961: 89). V prvem zvezku *Kapitala Marx* analizira blagovno produkcijo zgolj v njeni elementarni, abstraktni in splošni obliki (v obliki, ki »še ni« vladajoča produkcijska oblika): »Ker je blagovna oblika najbolj splošna in najmanj razvita oblika meščanske produkcije, zaradi česar nastopi že zelo zgodaj, čeprav ne na isti gospodujoči, torej značilni način kakor dandanes, se zdi, da je njen fetišistični značaj še relativno lahko spoznati. V konkretnějšíh oblikah pa izgine celo ta videz enostavnosti« (Marx, 1961: 96). V tretjem zvezku pa se je Marx lotil analize »proces[a] kapitalistične produkcije« kot »enotnost[i] procesa produkcije in procesa cirkulacije« (Marx, 1973: 31).

tem reproducira razredno sestavo kapitalističnega razreda. A s tem da se individualni kapitali ženejo za presežnim dobičkom, hkrati tudi zmanjšujejo delež živega dela v sestavi kapitala – in s tem spodnašajo temelj kapitalističnega izkoriščanja. Individualni kapitali dosegajo presežni profit, tako da povečujejo produktivnost dela z boljšo organizacijo delovnega procesa ali z izboljševanjem tehnologije. V obeh primerih se v celotnem kapitalu zmanjša delež živega dela, ki je edini vir presežne vrednosti – in torej tudi njene spremenjene oblike profita. Kar za omejen čas koristi individualnim kapitalom, v dolgem času škodi kapitalu v celoti.¹⁸ Odgovor kapitalističnega razreda je v tem primeru »zmanjševanje stroškov dela«, se pravi, nižanje mezd, zmanjševanje stroškov odpuščanja in zaposlovanja, zmanjševanje »posredne mezde« (socialnih pridobitev) – skratka, povečevanje stopnje izkoriščanja. Prav to se dogaja zdaj.¹⁹

Mehanizmi »spremenjenih oblik« pa ne povezujejo samo individualnih kapitalistov v kapitalistični razred, temveč hkrati tudi onemogočajo izkoriščanim, da bi ugledali izkoriščanje, da bi se *prepoznali kot razred in sestavili v razred*. Za to, da se posamezni kapitalisti povežejo v razred, je zadosti, da si vsak izmed njih prizadeva pridobiti presežni profit; da pa bi delavke in delavci začeli nastopati kot razred, morajo prenehati misliti v pojmih mezde, cene in profita. Da bi se delavke in delavci sestavili v razred, se morajo osvoboditi mišljenja v okviru oblik, v katerih se kapitalski proces *neposredno* prikazuje v sferi *cirkulacije*.

Če bi se individui na trgu delovne sile ravnali po samonikli »racionalnosti« tržnih odnosov, bi bila njihova »racionalna« strategija v nasprotju z vsako morebitno razredno strategijo delavskega razreda. Če bi se individui ravnali zgolj po specifični tržni racionalnosti, bi zaostrovali medsebojno konkurenco in bi poskušali drug drugega spodnesti v boju za zaposlitev. Samoniklo racionalnost osebkov na trgu delovne sile določa vladajoča ideologija – se pravi, ideološki mehanizmi »spremenjenih oblik«, ki so *neposredna praktična zavest* agentov v cirkulacijskih blagovnih procesih. Ker vladajoča ideologija zagotavlja reprodukcijo produkcijskih razmerij (Althusser, 2000), je nujno ideologija gospodstva in samodejnega podrejanja hkrati. Dokler posamezni ponudniki delovne sile ostajajo v okovih tržne ideologije, so neposredno praktično ujeti v vladajočo ideologijo, v avtomatizem delovanja »spremenjenih oblik«²⁰ v logiko neskončne akumulacije kapitala – in

¹⁸ »Povečevanje organske sestave kapitala resda lahko za kratek čas zagotovi presežni profit individualnim kapitalistom, ki 'prehitevajo' svoje tekmece; a navsezadnje vendarle prinaša večje težave pri ustvarjanju presežne vrednosti za celoten družbeni kapital« (Basso, 2003: 55).

¹⁹ »V razvitih kapitalističnih deželah produktivna sila družbenega dela še naprej raste, a zato se delovni dan prav nič ne krajša« (Basso, 2003: 54).

²⁰ Ideologija blagovnih načinov produkcije je »blagovni fetišizem« (kakor jo Marx imenuje v prvem zvezku Kapitala); vladajoča ideologija formacij, ki jih določa kapitalistični produkcijski način, pa so

torej kolaborirajo pri razrednem boju kapitalističnega razreda, ne da bi si mogli zamisliti možnost alternativnega delovanja. Vendar bi zagrešili *petitio principii*, če bi domnevali, da se delavka in delavec nujno in samodejno vedeta zgolj kot tržna agenta, da ju je zares mogoče reducirati na »racionalna agenta« tržne logike, na *homo oeconomicus* iz ideologije racionalne izbire.

Podrejanje v produkciji

Liberalni ekonomisti in drugi ideologi ekonomske racionalnosti resda menijo, da delavka in delavec kot tržna agenta nimata druge izbire, kakor da prodana delovno silo kapitalu in se podredita kapitalistični produkciji vrednosti. O tem lahko dvomimo – a denimo, da bi bilo res. Vendar tudi s to predpostavko sklepanje iz logike *cirkulacije* ne more pojasniti, zakaj se delavka in delavec podrejata kapitalu v *produkciji*. Tudi če bi namreč delavka in delavec zares ravnala, kakor jima veleva ideološki konstrukt *homo oeconomicus*, ki ga po volji njegovega stvarnika meščanskega ekonomista obvladuje izključno cirkulacijska logika, bi lahko v produkcijskem procesu samem ugotovila, da je podreditev kapitalu odveč, saj so delavke in delavci sami sposobni producirati. Natančneje: ker je produkcija kolektivno delovanje, bi delavke in delavci v produkcijskem procesu lahko hitro ugotovili, da je produciranje stvar *delovnih kolektivov*, ne pa samodejni učinek *individualne* podreditve delavca in delavke kapitalu.

To bi lahko delavstvo še toliko hitreje ugotovilo na zgodovinskih začetkih kapitalizma, ko se je delo še zgolj formalno podrejalo kapitalu.²¹ To spoznanje tudi v sodobnem kapitalizmu ne more biti tako težko, saj neposredni proizvajalci pri številnih »kognitivnih« dejavnostih posedujejo intelektualna in materialna produkcijska sredstva, zato so v načelu sposobni proizvajati, ne da bi se morali podrediti kapitalu.

---

mehanizmi »spremenjenih oblik« (Marx uporablja ta izraz skozi ves Kapital, prikaže pa se že v Teorijah o presežni vrednosti). Vendar pa ta ideologija, ki se prikazuje kot »ekonomska racionalnost«, ne more delovati brez dopnila – brez dodatka pravne ideologije. Kakor piše Althusser, pravo uravnava produkcijska razmerja, tako da abstrahira od njih (Althusser, 2007: 213–214). Pravna abstrakcija odtrga »polje ekonomske racionalnosti« od produkcijskega procesa (od procesa eksploatacije) in ga zameji v sfero cirkulacije (sfero ekvivalentne menjave) – kjer samoniklo delujejo »spremenjene oblike« (kjer se presežna vrednost prikazuje v spremenjenih oblikah profita, rente, obresti; vrednost delovne sile kot mezda; vrednost produkta v spremenjeni obliki cene).

²¹ Marx razlikuje »formalno podreditev dela kapitalu«, pri kateri delovni proces ostaja isti kakor poprej, ko si ga kapitalist še ni bil podredil, razlika je samo v tem, da kapitalist pobira presežno vrednost; in »realno podreditev dela kapitalu«, ko notranja logika delovnega procesa sama izhaja iz podreditve dela kapitalu: »[...] se je zdelo poveljstvo kapitala nad delom prvotno le formalna posledica dejstva, da delavec ne dela za sebe, temveč za kapitalista in zaradi tega pod njegovim vodstvom. S kooperacijo mnogih mezd-nih delavcev pa se je poveljstvo kapitala razvilo v zahtevo delovnega procesa samega, v resnični pogoj za produkcijo. Kapitalistovo poveljstvo je postalo sedaj na območju produkcije prav tako neogibno, kakor je neogibno poveljevanje generala na bojnem polju« (Marx, 1961: 377).

Zgolj tržna logika, zgolj mehanizmi cirkulacije, potemtakem niso zado-
sti, da bi zagotovili dejansko podreditev delavk in delavcev kapitalu v pro-
dukcijskem procesu. A tudi zgolj to, da delovna sila v produkcijskem pro-
cesu deluje kot eksistenčna oblika kapitala, v resnici ni nič takega, kar bi
delavko in delavca v produkciji prisililo v podreditev kapitalu. Delovna sila
je namreč eksistenčna oblika kapitala, produkcijski strošek, zgolj s stališča
nosilcev kapitala in samo če je produkcijski proces kapitalistični proces pro-
dukcije presežne vrednosti. A tudi kapitalistični produkcijski proces mora
biti proces produkcije, se pravi, proces, v katerem delavke in delavci sodelu-
jejo in delujejo kot delovni kolektiv.

Skratka, ne cirkulacijski mehanizmi ne zgolj kapitalistična narava pro-
dukcijskega procesa sami ne sebi ne morejo pojasniti, zakaj se delavke in
delavci dejansko podrejajo kapitalu. Potrebni so dodatni vzvodi, da delavke
in delavce napeljejo v podreditev kapitalskemu produkcijskemu procesu.²²
Pojasniti moramo prav te dodatne vzvode: ne moremo namreč izpeljevati
podreditve delavke in delavca kapitalu iz kapitalistične narave produk-
cijskega procesa – pač pa moramo narobe kapitalistično naravo produkcij-
skega procesa izpeljati iz podreditve delavke in delavca kapitalu v produk-
ciji sami.

Kapitalsko produkcijsko razmerje

Kapitalsko produkcijsko razmerje določa ločitev, ki je strukturni pogoj
za možnost kapitalističnega produkcijskega načina – ločitev delovne sile
od produkcijskih sredstev. Nosilke in nosilci delovne sile se lahko vključijo
v produkcijski proces samo prek trga, kjer prodajo svojo delovno silo po
ceni (mezdi), ki jo določajo zgodovinska razmerja razrednega boja, kupec
delovne sile (kapitalist) pa potem v produkcijskem procesu uporabi *upo-
rabno* vrednost delovne sile: uporabna vrednost delovne sile je prav v tem,
da je sposobna proizvesti več vrednosti, kakor pa je sama vredna.

Uporabo delovne sile, to je, izkoriščanje delavke in delavca, se pravi:
kapitalistični produkcijski proces organizirata kapitalist ali njegov manager
s tehnično organizacijo delovnega procesa. Produkcijska sredstva določajo,
kako mora delovna sila delovati med delovnim procesom; določajo pa tudi,
kakšna naj bosta delavka in delavec, da se bosta lahko vključila v delovni
proces: kaj morata vedeti in znati, kakšne naj bodo njune sposobnosti

---

²² Do istega sklepa je po drugi poti prišel Thomas Coutrot. Tudi če postavimo, da tržna racionalnost popolnoma obvladuje delavke in delavce, je treba pojasniti, kako pride do prehoda iz logike cirkulacije v logiko produkcije, saj druga drugi nasprotujeta (cirkulacija je individualistična, konkurenčna, svobodna; produkcija je kolektivistična, kooperativna, podrejena): »Velika uganka je, kako pojasniti preobrazbo svinca egoistične racionalnosti – po kateri se domnevno izključno ravnavajo ekonomski agenti [v cirkulaciji] – v zlato zaupanja in sodelovanja [v produkcijskem procesu]« (Coutrot, 2002).

učenja, kakšne telesne lastnosti, psihološke značilnosti, čustvene poteze ... Ko kapital vključi delavko in delavca v produkcijski proces, si ju podredi, a ju hkrati tudi oblikuje in preoblikuje: »obliko«, ki jo kapital vtisne delavki in delavcu, so teoretiki italijanskega operaizma imenovali *tehnična sestava delovne sile*.²³ Ta je učinek neposrednega nasilja kapitala nad delavko in delavcem: je najpomembnejši rezultat razrednega boja kapitalističnega razreda, saj je pogoj tako za kapitalistično produkcijo kakor za reprodukcijo kapitalskega razmerja. Zato tehnična sestava delovne sile določa tudi tržno vedenje delavk in delavcev, saj je tako rekoč pečat, ki ga povpraševanje po delovni sili in njena uporaba vtisneta njenim nosilkam in nosilcem.

Kapital potemtakem določa delavko in delavca kot *zgodovinsko konkretno izoblikovano delovno silo*. V teh razmerah se lahko delavke in delavci uprejo, če se vzpostavijo v razred. A kot razred se lahko konstituirajo, samo če premagajo značilno kapitalistično razdelitev družbe na razne »relativno avtonomne sfere«, če premagajo cepitev družbe na ekonomsko sfero, pravno-politično konstrukcijo (državo), ideološko sfero (kulturo); in če znotraj ekonomske sfere prestopijo ločnico med sfero cirkulacije, kjer svobodni in enakopravni menjalci zamenjujejo blaga v ekvivalentni menjavi, ter sfero produkcije, kjer poteka proces produkcije presežne vrednosti. Delavstvo se konstituira v razred transverzalno na razcepljenost družbe na razne »sfere«, povprek na delitev, ki je tako zgodovinski proizvod prevlade kapitalističnega produkcijskega načina kakor pogoj za njegovo reprodukcijo. Politična sestava delavskega razreda zato nujno lomi okvire »relativno avtonomne sfere« buržoazne politike: *politizira* ekonomske odnose in »*ekonomizira*« *politične procese*; *politizira* kulturo in razkrinkava *ideološke* prvine v ekonomiji (Breznik, 2009). Politična sestava delavskega razreda posega v sistem buržoaznega prava prav na točki, kjer buržoazno pravo *abstrahira* od produkcijskih razmerij, zato da lahko zagotavlja njihovo delovanje (Althusser, 2007: 213–214). Politična sestava delavskega razreda potemtakem že po svoji strukturi odpravlja ali vsaj spodnaša specifične zgodovinske

²³ V šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja so številni italijanski teoretiki odšli delat v tovarne in se začeli udeleževati delavskih bojev neposredno na terenu. Teorijo so izdelovali, tako da so teoretizirali svojo prakso v produkciji in v politiki. Ta teorija je kmalu zaslovela z imenom »operaizem«. Najpomembnejši pisci so bili Romano Alquati, Sergio Bologna, Raniero Panzieri, Mario Tronti (Turchetto, 2001). Izraz »tehnična sestava delovne sile« so skovali po zgledu Marxovega koncepta »tehnične sestave kapitala«: »Sestavo kapitala je treba razumeti v dvojnem pomenu. Če gre za vrednost, jo določa razmerje, v katerem se deli kapital na konstantni kapital ali vrednost produkcijskih sredstev in na variabilni kapital ali vrednost delovne sile [...]. Če pa govorimo o snovi, o tem, kako ta fungira v produkcijskem procesu, se deli vsak kapital na produkcijska sredstva in živo delovno silo; to sestavo določa razmerje med množino uporabljenih produkcijskih sredstev na eni strani in količino dela, ki je potrebna za njihovo uporabo, na drugi strani. Prvo sestavo imenujem vrednostno sestavo, drugo pa tehnično sestavo kapitala. Med eno in drugo je tesna vzajemna zveza. Da bi to zvezo izrazil, imenujem vrednostno sestavo kapitala, kolikor jo določa njena tehnična sestava in kolikor odseva spremembe v tehnični sestavi, organsko sestavo kapitala« (Marx, 1961: 691).

determinizme obče strukture družbene formacije, v kateri prevladuje kapitalistični produkcijski način.

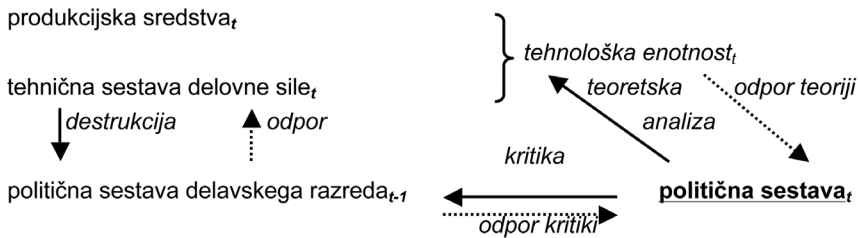
Delavstvo organizira politično sestavo razreda v konkretni zgodovinski situaciji, ki jo določa njegova podrejenost kapitalu: to pomeni, da konkretno situacijo, v kateri se delavstvo organizira v razred, naddoloča tehnična sestava delovne sile kot eden izmed materialnih učinkov gospostva kapitala. Ko se politični sestavi delavskega razreda posreči, da zlomi deterministični pritisk situacije, ki jo naddoloča tehnična sestava delovne sile, in ko začne nadalje spodnašati specifične zgodovinske determinizme obče družbene strukture, tedaj se politična sestava predela v *razredno sestavo delavskega razreda*.²⁴

Delavstvo z razrednim bojem spodnaša produkcijsko razmerje, v katerem je podrejeno kapitalu. Kapital lahko odgovori, samo tako da spremeni kapitalistično produkcijsko razmerje – ali, kakor se izraža vladajoča buržoazna ideologija, s tem da nadalje razvija tehnološke in organizacijske značilnosti produkcije. Kapital s tehnološko in organizacijsko preobrazbo spreminja tudi tehnično sestavo delovne sile. Z vsakokratno novo tehnično sestavo delovne sile kapitalistični razred zgodovinsko odgovori na že doseženo, se pravi, na *prejšnjo* razredno sestavo delavskega razreda. Strukturno je potemtakem delavstvo vselej v prednosti – če se mu le posreči, da se organizira v razred.²⁵

Elementarno strukturo razrednega boja v kapitalizmu lahko shematično prikažemo takole (Močnik, 2009: 397–398):

²⁴ Pozorni moramo biti na vnažajsko logiko v bojih podrejenih razredov: politični boji delovnih množic so resda zgolj ideološki in iluzorni »izraz« razrednih bojev – a hkrati šele ta »izraz« za nazaj vzpostavlja tisto, česar »izraz« naj bi bil – dejansko družbeno in zgodovinsko pozicijo delavskega razreda. Delavski boji se res ne morejo omejevati na sfero meščanske politike, v velikem delu so ilegalni ali zgolj napol legalni. A vseeno so politični boji in zatorej potekajo v situaciji, ki jo naddoloča buržoazna pravopolitična konstrukcija: »vsi boji znotraj države, boji med demokracijo, aristokracijo in monarhijo, boj za volilno pravico itn. itn. niso nič drugega kot iluzorične oblike [...], v katerih se bijejo dejanski boji raznih razredov med seboj« (Marx in Engels, 1979: 39). Šele ko politični boji prebijejo buržoazno pravopolitično zaporo abstraktno »svobode in enakosti« in načnejo celotno kapitalistično strukturacijo, se delavski razred dejansko začne »sestavljati« v razred. »Kdaj pa kdaj zmagajo delavci, a le začasno. Pravi rezultat njihovih bojev ni neposredni uspeh, temveč čedalje širše združevanje delavcev. [...] Treba pa je le povežave, da bi množico lokalnih bojev z uspešnim enakim značajem centralizirali v nacionalen, v razreden boj. Vsak razredni boj pa je političen boj« (Marx in Engels, 1979: 599).

²⁵ Po operaistični teoriji vsaki stopnji v razvoju kapitalizma ustreza posebna zgodovinska razredna sestava, katere nosilec je neka določena skupina delavstva. 1848–1871: hegemonna skupina so urbanizirani množični delavci na začetkih velike industrije; 1871–1917: nosilci razredne sestave so profesionalni delavci preciznih industrij; 1917–1968: množični delavci fordistične industrije; od 1968 naprej pa naj bi postala hegemonna »figura« proletariata »družbeni delavec«.

Nesimetričnost med bojem kapitalističnega razreda in bojem delavskega razreda smo prikazali z *razmikom* med tehnološko enotnostjo produkcijskih sredstev in delovne sile v trenutku t (*ta tehnološka enotnost je odgovor kapitalističnega razreda na politično sestavo delavskega razreda v predhodnem trenutku $t - 1$*) in *novo politično sestavo delavskega razreda v trenutku t , ki destabilizira strukturo gospostva in izkoriščanja*. »Elementarna struktura« potemtakem v resnici ni nikakršna »struktura«, saj jo prelamlja notranje protislovje, razredni boj. Njene sestavine niso homogene, časovno je premaknjena glede na sebe samo. Zgodovinski čas razrednega boja delavskega razreda je drugačen od časa razrednega boja kapitalističnega razreda.²⁶

Tehnična sestava delovne sile in kompromis med delavci in kapitalom

Operaistična zastavitev je radikalno predelala teoretsko problematiko: s tem je tudi onemogočila, da bi se ujeli v past redukcionizma in v past eklekticizma. Operaisti so izdelali niz novih povezanih konceptov in s tem onemogočili: 1. da bi podreditev dela kapitalu reducirali na pravno dejanje – na prodajo delovne sile na trgu »dela«; 2. ali da bi jo reducirali na ekonomski proces v stilu: od prodaje naprej delovna sila deluje le še kot eksistenčna oblika kapitala; 3. ali da bi jo reducirali na proces upravljanja v stilu: tovarna je organizirana kakor vojska, delavke in delavci morajo ubogati ukaze managementa; 4. ali da bi jo reducirali na nasilje strojev nad ljudmi, na teror »mrtvega dela«, utelešenega v strojih, nad »živim delom«, ki ga opravljajo delavke in delavci. Operaisti so osvobodili teorijo tudi morebitnega eklektičnega postopka v stilu nestrukturiranega navajanja: podreditev dela kapitalu ni samo pravno dejanje, je tudi ekonomski proces, a je tudi nasilje strojev nad ljudmi, pa tudi nasilje ljudi nad ljudmi ... Koncept tehnične sestave delovne sile pove prav to, da »tehnični vidik« delovnega procesa ni preprosto tehnični vidik, temveč je postopek v razrednem boju kapitalističnega razreda; koncept pove, da ni »organizacije dela«, ki bi izhajala iz kakšne

²⁶ Več o tem gl. v Močnik, 2009: 394–414.

domnevno nevtralne »tehnične racionalnosti«, temveč da sta tehnična in racionalna organizacija dela razsežnosti v razrednem boju kapitalističnega razreda – prav tisti razsežnosti, kjer se kapitalistični razred spopada z odporom delavk in delavcev in mora računati s tem odporom.²⁷

Vseeno pa so operaisti tako kakor Marx menili, da že zgolj podreditve delovne sile kapitalu (ta se po njihovem uveljavlja skoz tehnično sestavo delovne sile) omogoči produkcijski proces. Tako despotizem fabrike v Marxovem času kakor fordizem v času operaizma sta nemara res zbujala videz, da tehniško nasilje strojev in organizacijsko nasilje managementa (kot dve razsežnosti podreditve dela kapitalu) zmoreta sama organizirati posamezne delavke in delavce v delovni kolektiv. Vendar pa zgolj tek strojev in navodila managementa ne morejo vzdrževati konkretnega delovnega procesa z vsemi naključji, ki se nujno dogajajo iz dneva v dan, od trenutka do trenutka.²⁸

Do podreditve dela kapitalu namreč ne more priti, če se delavke in delavci ne sprijaznijo z njo. Delovni proces ne more potekati, če delavke in delavci ne sodelujejo drug z drugim, se pravi: ni delovnega procesa brez delovnega kolektiva. Produktivna kooperacija ni zgolj proces, ki bi potekal samo med človekom in strojem, temveč je medoseben, družben proces, ki ga, kakor pravi Coutrot²⁹, poganja »simbolna racionalnost«. Produkcijski proces mora biti potemtakem zmerom tudi *ideološko posredovan*.

Zastopniki kapitala si seveda prizadevajo, da bi zagotovili ideološko posredovanost, ki omogoča produktivno kooperacijo. Management predpisuje pravila in sankcije, delovne postopke in vedenjske vzorce. Na drugi strani delavke in delavci prav tako razvijajo svojo vrsto ideološko posredovanih družbenih vezi, ki nimajo nujno (ali celo navadno nimajo) namena, da bi pospeševale delovni proces. Narobe, delavke in delavci gojijo medsebojno

²⁷ Ob upeljavi tekočega traku je mogoče videti, kako so tehnične značilnosti delovnega procesa povezane z razrednim bojem. Iz Fordovih tovarn so izgnali sindikate leta 1904 (ponovno so jih pod pritiskom države dopustili šele leta 1941); tekoči trak so začeli sistematično uvajati med letoma 1908 in 1915. Z uvedbo tekočega traku niso samo povečali produktivnosti dela, temveč so tudi disciplinirali delavce. Mogoče je celo reči, da je tekoči trak povečal produktivnost dela, s tem da je discipliniral delavce. Tekoči trak je omogočil, da so zaposlovali bistveno manj kvalificirane delavce, ki jim ni bilo treba komunicirati med seboj. Pogovarjanje je bilo v številnih tovarnah izrecno prepovedano, v večini pa zaradi hrupa tako in tako nemogoče. Tekoči trak je tovarnarjem omogočil, da so namesto organiziranih profesionalno izobraženih delavcev zaposlovali nizko kvalificirane ali nequalificirane ljudi, ki so se v ZDA priseljevali s kriznih področij evropskega podeželja in zaradi jezikovnih ovir pogosto niso mogli govoriti drug z drugim.

²⁸ »[Tehničnim] postopkom in predpisani organizaciji dela morajo delavci dodati prav delo, da se lahko spopadejo z vsem, za kar ni vnaprej poskrbljeno in česar se marsikdaj ne da vnaprej določiti na ravni zamisli« (Dejours, 1998: 74).

²⁹ Coutrot, 2002: 61–77. Coutrot sicer postavlja »simbolno racionalnost« v nasprotje z »instrumentalno racionalnostjo«: ločuje torej »tehnično« razsežnost delovnega procesa od njegove družbene, se pravi, ideološke razsežnosti. Coutrotova konceptualizacija je zato teoretska regresija glede na operaizem. Kakor je razvidno iz naših poprejšnjih izpeljav, je sam tip instrumentalne ali tehnološke racionalnosti učinek razrednega boja; instrumentalna ali tehnološka racionalnost je vselej zgodovinska in ne more ne nastati ne delovati, če v njej ne deluje imanentna ideološka razsežnost.

solidarnost, pomagajo drug drugemu ipd., zato da bi preživel med delovnim procesom. Razvijajo tehnike ogibanja delu, zmanjševanja intenzivnosti dela, onemogočajo nadzor itn. in pri tem vzpostavljajo skupnost ljudi, ki delajo skupaj, ustvarjajo delovni kolektiv. Četudi delovni kolektiv sam od sebe nastaja bolj kot način delavske samoobrambe pred škodljivimi učinki dela, je nujna in nenadomestljiva podlaga za delovni proces kot proces produkcije presežne vrednosti. Ideološko vezivo, ki ga vsiljujejo od zgoraj (*»nadzorna regulacija«*) in katerega izrecni in edini namen je pospeševanje akumulacije kapitala, – in ideološko vezivo, ki ga samostojno tkejo delavke in delavci (*»avtonomna regulacija«*), da bi se ubranili najbolj škodljivih in skrajnih posledic podreditve kapitalu, skupaj ustvarjata protislovno družbeno podlago, na kateri delovni proces sploh lahko steče. V tem razmerju dveh ideologij, ki se ne definirata neposredno v odnosu druge do druge, temveč se obe proizvajata, obe nastajata iz neposrednega (imaginarnega) odnosa do delovnega procesa – do procesa, ki brez njune artikulacije sploh ni mogoč, v razmerju med tema ideologijama lahko vidimo temeljno obliko razrednega boja, kakor poteka v produkciji. Samo če do artikulacije med tema ideologijama pride *pod dominanto kapitalске ideologije*, s prevlado nadzorne (managerske) regulacije nad avtonomno delavsko regulacijo, lahko produkcijski proces kot proces proizvodnje presežne vrednosti sploh steče in se nadaljuje.³⁰

Posebnost razmerja med kapitalsko nadzorno in delavsko avtonomno regulacijo je v tem, da nadzorna, managerska regulacija ne more delovati brez avtonomne delavske regulacije. Med predpisi in dejanskostjo je vselej diskontinuiteta, to morajo zapolniti dejanski ljudje, ki se ravnaajo po predpisih ali pa si jim ogibljejo. Posledica je, da je lahko kapitalaska nadzorna regulacija uspešna, samo če se artikulira z avtonomno delavsko regulacijo, – in da se mora z njo artikulirati tako, da nad njo prevlada. Z drugimi besedami, dejanski kapitalski produkcijski proces nujno temelji na »razrednem kompromisu« pod dominacijo kapitala. Kapital je v samem produkcijskem procesu prisiljen, da si prizadeva za razredni kompromis, drugače ne more zagotoviti svoje reprodukcije.

»Razredni kompromis«, brez katerega kapitalistična produkcija ne bi bila mogoča, artikulira dve ideologiji, nadzorno ideologijo, s katero zastopniki kapitala uravnavajo produkcijski proces – in avtonomno delavsko ideologijo, ki delavkam in delavcem omogoča, da prestajajo, da prenašajo izkoriščanje, da proizvajajo pod komando kapitala. »Razredni kompromis«, ki

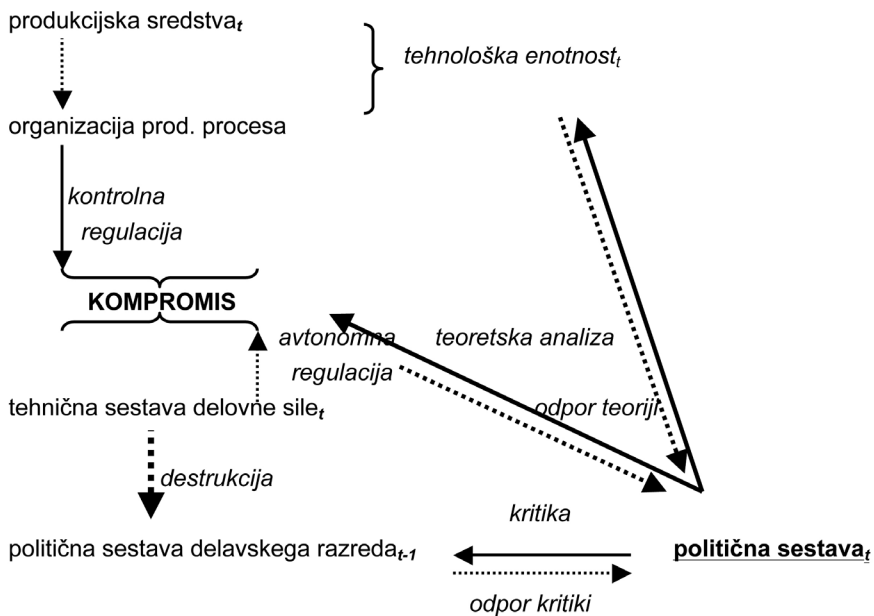
³⁰ Althusserjeva teza (Althusser, 2000), da vladajoča ideologija enoti ideološke aparate, dobi tu nepričakovan dramatičen pomen: vladajoča ideologija (nadzorna regulacija) zagotavlja gospostvo kapitala nad delom, samo dokler ji uspeva poenotiti razredno nasprotujoče si ideologije, delavske in kapitalске ideologije, in njihove materialne eksistence v konkretnih praksah individuov. »Poenotiti« tukaj pomeni: artikulirati pod svojo dominacijo.

omogoča kapitalistično proizvodnjo, artikulira vladajočo ideologijo in ideologijo podrejenih, tako da reproducira produkcijsko razmerje podrejenosti in izkoriščanja.

Politična sestava delavskega razreda mora zlomiti prav ta razredni kompromis, se pravi, artikulacijo med managersko nadzorno regulacijo (posebno »regijo« ali razsežnost vladajoče ideologije) in spontanimi oblikami družbenosti delavk in delavcev v produkcijskem procesu. Z druge strani se kapital bojuje proti politični sestavi delavskega razreda, tako da vzpostavlja in obnavlja razredni kompromis pod svojo dominacijo.

Shemo elementarne strukture razrednega boja moramo potemtakem dopolniti takole:

Družbeni kompromis in politična sestava delavskega razreda

Kapitalistični razred si torej prizadeva, da bi v delovnem procesu dosegel kompromis z delavkami in delavci na podlagi ideologije, ki bi jih zadrževala v podrejenem položaju in jim onemogočala, da bi se sestavili v delavski razred. Na drugi strani delavstvo lahko uspešno organizira odpor, le če se emancipira od te vrste ideologij. Bistvo tega kompromisa je seveda, da zagotovi podreitev in sodelovanje na delovnem mestu: tu se proizvaja presežna vrednost. A ideološki mehanizem, ki proizvaja ta kompromis, se ne

more omejevati zgolj na delovno mesto in na odnose v eni sami produkcijski enoti.³¹

Zgodovinski primeri družbenih kompromisov potrjujejo to tezo. Klasičen primer je bila država blaginje v središču kapitalističnega sistema po koncu druge svetovne vojne in do sredine sedemdesetih let dvajsetega stoletja.³² Ta kompromis je temeljil, kakor pravijo zgodovinarji, na »integraciji delavskega razreda v sistem konsumpcije« (Beaud, 2000: 250 in *passim*).

A če pogledamo na ta kompromis s stališča delovnih razredov, so desetletja države blaginje čas uspešne politične sestave delavskega razreda, uspešnih delavskih bojev in velikih pridobitev na področju mezd, javnih storitev, pokojnin ... Delavski razred je te uspehe dosegel, tako da se je *dezinTEGRIRAL* iz ekonomskega sistema kapitala, s tem da je *POLITIZIRAL ekonomske odnose: na ta način je delavstvo velika področja družbenih storitev iztrgalo iz kapitalistične ekonomije*³³ – in doseglo javno šolstvo, javno zdravstvo, javni pokojninski sistem. Na področju blagovne menjave je doseglo, da se je eksistenčni minimum nenehno povečeval, da se je ravnal po rasti produktivnosti dela; delavstvo je doseglo družbeni konsenz, da delo proizvaja bogastvo in da so delovni razredi upravičeni do rezultatov svojega dela. To je bil v kapitalističnem svetu velikanski politični premik.³⁴

Ko se je sredi sedemdesetih let začela zmanjševati donosnost kapitala, je kapitalistični razred prešel v nasprotni napad, ki so mu takrat rekli neokonservativizem, zdaj pa mu pravimo neoliberalizem. Neoliberalizem je

³¹ Vzrokov za to je več. Najmanj, kar mora mehanizem narediti, je, da hkrati zagotavlja, da delavka in delavec delujeta: 1. kot ponudnika delovne sile na trgu delovne sile; – in 2. kot proizvajalca presežne vrednosti v produkcijskem procesu. Ideološki mehanizem mora torej na specifičen ideološki način (na način »imaginarnega razmerja individuov do njihovih realnih eksistenčnih pogojev«, gl. Althusser, 2000: 66) povezati sfero produkcije in sfero cirkulacije. Nadaljnji vzrok izhaja iz same ideološke narave mehanizma: če naj »interpelira individue v subjekte« (Althusser, 2000: 72), mora kombinirati vsaj dva diskurza, da lahko povzroči učinek subjekta (Močnik, 2011).

³² V nasprotju s kapitalističnimi deželami, kjer se je rast mezd ravnala po rasti produktivnosti (kar je bil napredek k vsaj bolj »pravični« delitvi vrednosti med delom in kapitalom), je bilo v socialističnih deželah, zlasti v Jugoslaviji, »nagrajevanje po delu« pravzaprav regresivno: uvažalo je namreč prvine blagovnih odnosov v sicer podružbljeno produkcijo. Povezano je bilo z uveljavljanjem »socialističnega tržnega gospodarstva«.

³³ Družbeni boji so iztrgali te družbene dejavnosti kapitalističnemu produkcijskemu načinu: »[pri 'ne-tržnih' dejavnostih, kakor šolstvo, zdravstvo, uporaba infrastruktur] izraz 'trg' zavaja. Natančneje bi bilo reči 'ne-kapitalistične' dejavnosti, saj tu ne gre zgolj za dostop do dobrin in storitev, temveč tudi za mehanizme, po katerih se odloča o produkciji in investicijah in ki ne temeljijo na maksimiranju profitov« (Duménil in Lévy, 2008: 62).

³⁴ V nasprotju s kapitalističnimi deželami, kjer se je rast mezd ravnala po rasti produktivnosti (kar je bil napredek k vsaj bolj »pravični« delitvi vrednosti med delom in kapitalom), je bilo v socialističnih deželah, zlasti v Jugoslaviji, »nagrajevanje po delu« pravzaprav regresivno: uvažalo je namreč prvine blagovnih odnosov v sicer podružbljeno produkcijo. Povezano je bilo z uveljavljanjem »socialističnega tržnega gospodarstva«.

razdrli razredni kompromis³⁵ in delavskega razreda zdaj ne »integrira« več skoz sistem konsumpcije, temveč delavke in delavce tudi v delovnem procesu atomizira v osamljene individue – v samotne osebe, ideološko izoblikovane po zgledu pravne osebe, kar so delavci in delavke na trgu delovne sile. Če je bil nekdanji delavec fordistične industrije konsument, potrošnik, tudi ko je delal v produkcijskem procesu – sta zdaj delavka in delavec tudi v produkcijskem procesu še zmerom na trgu delovne sile. V tem je strukturni učinek prekarnih delovnih razmerij: logiko cirkulacije prenašajo v sfero produkcije.

Če se je delavstvo sestavljalo v razred, tako da je odpravljalo delitev družbe na »relativno avtonomne sfere«, politiziralo ekonomijo, ekonomiziralo politiko in politiziralo-ekonomiziralo kulturo³⁶ – pa kapitalistični razred svoj razredni boj uravnava, tako da, nasprotno, ohranja in obnavlja razcepljenost družbe na različne družbene »sfere«. Če je kapitalistični razred v fordizmu dosegal razredni kompromis v produkciji, tako da je podvrigel delavke in delavce ideološki hegemoniji konsumerizma, potrošništva, in če v neoliberalizmu onemogoča razredno sestavo delavskega razreda, s tem da v produkcijo vpeljuje hegemonijo tržne, to je, cirkulacijske logike – tedaj torej razredni boj kapitalističnega razreda vselej naddoloča produkcijsko sfero z neko drugo ekonomsko sfero. Če smo natančni, kapitalistični razred v obeh primerih zagotavlja svoje gospostvo, tako da produkcijo naddoloča s cirkulacijo: v rastočem ciklu z udeležbo delavstva na trgu dobrin in storitev, v padajočem ciklu z »udeležbo« delavstva na trgu delovne sile.

Razredni boj kapitalističnega razreda potemtakem *integrira delavke in delavce kot individue v relativno avtonomijo ekonomske družbene sfere*. Ekonomska sfera je past, v katero kapitalizem lovi individue, da bi jih lahko izkoriščal kot delovno silo. Na tej ravni ni razlike med kapitalistično socialno državo družbenega kompromisa in neoliberalnim razrednim nasiljem. Pri obeh se delavka in delavec integrirata kot individua, tako da ju *v sferi cirkulacije ideološko interpelira blagovni fetišizem³⁷, sfero produkcije pa doživljata kot tehnično³⁸ dejavnost*. Razlika je le v tem, da v kapitalistični državi blaginje blagovni fetišizem usmerja delavko in delavca na trg dobrin, v neoliberalnem kapitalizmu pa ju zadržuje na trgih delovne sile.

³⁵ Coutrot celo misli, da neoliberalizem sploh ne omogoča razrednega kompromisa (Coutrot, 2002).

³⁶ V socialni državi je bil glavni dosežek delovnih razredov, da so pomembna družbena področja in pomembne procese rešili pred kapitalistično akumulacijo: v tem je pomen javnega šolstva, javnega zdravstva, javnih pokojninskih sistemov.

³⁷ Za koncept blagovnega fetišizma, ki ga uporabljamo v tem besedilu, gl. opombo 17.

³⁸ »[...] tehnično dejanje njegov izvrševalec občuti kot dejanje, ki sodi na področje mehničnega, fizičnega ali fizično-kemičnega, in [...] tudi njegov smoter [doživlja, kakor da je] te vrste« – izvrševalec pa je slep za družbeno naravo tehničnega dejanja (Mauss, 1996: 210).

Pristanek individuov na izkoriščanje je torej (ideološki) učinek njihove hkratne integracije v produkcijski in v cirkulacijski proces. A procesa delujeta po logikah, ki sta druga z drugo v nasprotju. V produkciji individui sodelujejo, v cirkulaciji tekmujejo drug z drugim; v produkciji se individui povezujejo v kolektive, v cirkulaciji delujejo kot sebični atomizirani posamezniki in posameznice; produkcija je proces podrejanja in neenakosti, cirkulacija je svet enakosti in svobode.³⁹

Individuum se lahko »integrira« v obe sferi hkrati, v imenu cirkulacijske svobode in enakosti lahko privoli v produkcijsko podreditev in izkoriščanje, če ideologija, v katero je interpeliran, sfabricira ideološko homogenost teh sfer s sicer nasprotujočima si logikama. Pogoj za »integracijo«, t. j., za podreditev in eksploatacijo, je »imaginarni odnos do realnih eksistenčnih pogojev« (Althusser, 2000: 67), ki briše heterogenost produkcijskega in cirkulacijskega procesa. To homogenizacijo zagotavlja pravna ideologija, ki deluje v sferi cirkulacije, učinke pa sproža v sferi produkcije. Individuum sklene pogodbo o delu v sferi cirkulacije, njene učinke pa trpi v sferi produkcije. Pravna ideologija je potemtakem vtis, pečat cirkulacije v produkciji – in tančica, ki zastira dejanskost produkcijskih razmerij, s tem da jih »imaginarno« predela po kopitu odnosov v cirkulaciji.⁴⁰

Dokler se boji vrtijo okoli pravnega urejanja »delovnih razmerij«, ostaja kapitalsko produkcijsko razmerje nedotaknjeno. Kapitalizem se reproducira skozi te boje – vendar pa ti boji hkrati tudi določajo, *kakšen* bo kapitalizem, ki se skoznje reproducira. Dokler je imelo v bojih pobudo delavstvo, so se »pravice iz dela« širile, družbene storitve so bile zavarovane pred podreditvijo kapitalu, tisti kapitalizem je bil socialni kapitalizem.

³⁹ »Sfera cirkulacije ali menjave blaga [...] je bila v resnici pravi zemeljski raj prirojenih človekovih pravic. V njej vladajo le svoboda, enakost, lastnina in Bentham. [...] Ko zapuščamo to področje enostavne cirkulacije ali menjave blaga, iz katere črpa freetrader vulgaris svoje nazore, svoje pojme in svoje merilo za sodbo o družbi kapitala in mezdnega dela, se nam zdi, da se je fiziognomija naših dramatis personae že nekoliko spremenila. Bivši posestnik denarja koraka naprej kot kapitalist, posestnik delovne sile stopa za njim kot njegov delavec; prvi se pomenljivo smehlja in žari od podjetnosti, drugi se plašno obotavlja, kakor tisti, ki nosi svojo lastno kožo na trg in ne more pričakovati nič drugega, kakor da mu jo bodo – strojili« (Marx, 1961: 199–200). – Marxov »freetrader vulgaris« je domačin ideologije (za pojem »domaćina, idealnega naslovnika ideologije«, gl.: Močnik, 2009: 204 in nasl.), ki omogoča reprodukcijo odnosa podrejenosti in izkoriščanja: podreditev individuov in njihov pristanek sta odvisna prav od tega, ali ju bo ta ideologija uspešno interpelirala. Reprodukcijski odnos produkcijskih razmerij je možna, samo dokler tudi delavke in delavci mislijo kakor »freetrader vulgaris« – ali, mogoče natančneje: le dokler ravnaajo, kakor da bi tako mislili.

⁴⁰ O delovanju prava v kapitalističnem produkcijskem načinu pravi Louis Althusser takole: »[...] konkretni predmet prava so kapitalistična produkcijska razmerja, prav kolikor pravo od njih izrecno abstrahira. [...] abstrakcija pa je, prav kakor negacija, vselej določena abstrakcija. Meščansko pravo ne abstrahira od česarkoli, temveč od določenega konkretnega predmeta, katerega delovanje 'mora' urejati, kateremu ureja funkcioniranje – namreč od kapitalističnih produkcijskih razmerij« (Althusser, 2007: 213–214).

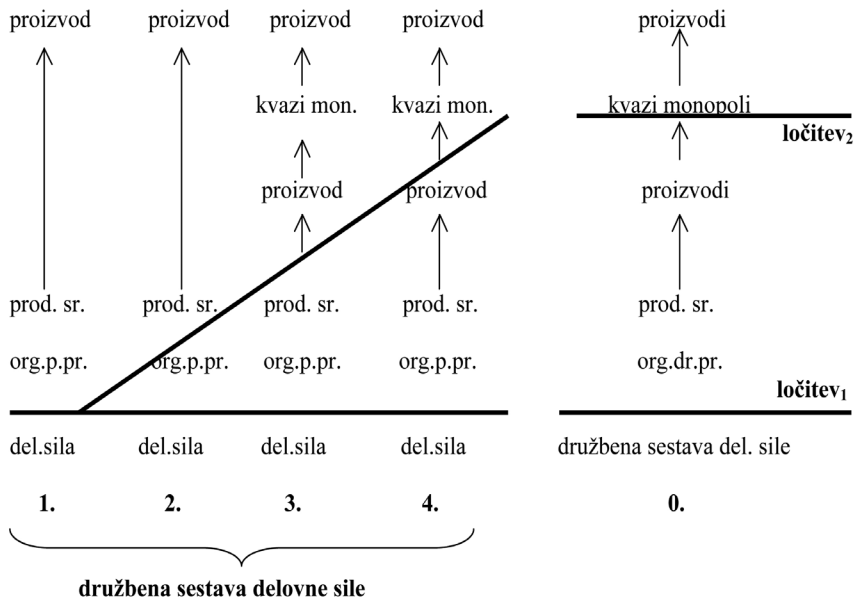
V sodobnosti kapitalistični razred napada prav na tej točki:

Pri pogodbah o zaposlitvi so inšpektorji [v letu 2007] največkrat ugotovili, da so zaposleni delali na podlagi pogodb civilnega prava, pa čeprav bi moral delodajalec z njimi skleniti pogodbo o zaposlitvi. Po poročanju inšpektorjev je sklepanje pogodb civilnega prava prisotno v skoraj vseh dejavnostih, ponekod postaja takšno delovno razmerje celo prevladujoče. Obenem narašča tudi število primerov, ko delodajalci od zaposlenih zahtevajo, da se registrirajo kot samostojni podjetniki, pa čeprav ti »podjetniki« še naprej opravljajo delo z vsemi elementi delovnega razmerja (Dernovšek, 2008b).

Z iznajdljivimi pravnimi ureditvami sodobni kapitalistični razred v okviru temeljnega kapitalističnega produkcijskega razmerja diverzificira položaj delovne sile v produkcijskem procesu. Tehnična sestava delovne sile lahko ostaja enaka, delavke in delavci lahko opravljajo celo ista dela – a njihov pravni položaj je zdaj drugačen: pravno so samostojni podjetniki. S tem se otežuje tudi politična sestava delavk in delavcev v razred. Tehnična sestava delovne sile v sodobnem kapitalizmu ni več glavni mehanizem podrejanja delavk in delavcev kapitalskemu produkcijskemu razmerju – posledaj razredni boj kapitalističnega razreda uveljavlja mehanizem, ki deluje čez celotno družbo in korenito preobraža družbene odnose v celoti: temu novemu vseobsežnemu mehanizmu lahko rečemo *družbena sestava delovne sile*. Družbena sestava delovne sile je v sodobnem kapitalizmu tista temeljna družbena razčlenitev, *Gliederung*, ki je zdaj zlasti v središču sistema eden glavnih virov produktivnosti kapitala – in hkrati glavni mehanizem podreditve družb kapitalističnemu produkcijskemu načinu. Sodobni položaj lahko shematično prikažemo takole⁴¹:

---

⁴¹ Zaradi preglednosti smo v shemi prikazali posamezne produkcijske procese, kakor da so notranje homogeni – t.j., kakor da je kapitalistično razmerje v vsakem posameznem produkcijskem procesu za vse delavke in delavce pravno enako urejeno. Na shemo smo narisali tipске produkcijske procese, v dejanskih produkcijskih procesih pa se lahko prepleta več tipov kapitalističnih razmerij. Delavke in delavci lahko delajo na enakih delovnih mestih, a pod različnimi pravnimi režimi. N.pr.: migrantske delavke in delavci imajo popolnoma drugačen status kakor državljanke in državljani; med državljanke in državljani pa lahko na enakih delovnih mestih starejši delavci in delavke uživajo delovno razmerje za nedoločen čas z vsemi pravicami iz dela – medtem ko so njihovi mlajši tovariši in tovarišice v prekarnem delovnem razmerju brez pravic. »Medtem ko je bilo v celotnem številu zaposlitev v Sloveniji v zadnjem četrtletju 2007 le 15% zaposlitev za določen čas, je bilo med objavljenimi prostimi delovnimi mesti v letu 2007 77% ponudb za zaposlitev za določen čas« (Dernovšek, 2008a). V istem članku pisec opozarja tudi na vpeljevanje tržnih odnosov v sicer sklenjen produkcijski proces. Gl. opombo 47.

1. Klasična industrija; »fordistični« in kompetitivni trg delovne sile: delovna sila je ločena od materialnih in intelektualnih produkcijskih sredstev; organizacijo dela diktirata tehnologija in management.
2. Toyotizem; mala in srednja podjetja: delovna sila je ločena od produkcijskih sredstev; vendar pa pomembne razsežnosti v organizaciji produkcijskega procesa prevzema delovni kolektiv; solidarnost delovnega kolektiva temelji na »čustvenem inženiringu«, na lojalnosti do firme, na »predkapitalističnih« mehanizmih kohezije (družinska podjetja, etnična podjetja).
3. Podjemni odnosi, mala in srednja podjetja – deljeno tveganje: delovna sila je ločena od produkcijskih sredstev; to konstitutivno kapitalistično ločitev₁ dopolnjuje nova ločitev₂ – celotna posamezna produkcijska enota je ločena od socializacije produkcijskega procesa na trgu; proizvod, ki je le delni proizvod, prodaja samo enemu povpraševalcu, ki nadzoruje družbene pogoje posameznega produkcijskega procesa, sicer pa je kvazi monopolist na trgu.
4. Podjemni odnosi, mala, srednja in velika podjetja – tveganje nosi podjemnik, odnosi so isti kakor pri 3, le da še manj ugodni za posamezno produkcijsko enoto: delovna sila je ločena od produkcijskih sredstev; to osnovno ločitev₁ dopolnjuje nova ločitev₂ – celotna posamezna produkcijska enota je ločena od socializacije produkcijskega procesa na trgu in tudi od splošnih družbenih pogojev produkcije; proizvod, ki je lahko že končni proizvod, prodaja samo enemu povpraševalcu, ki do posamezne produkcijske enote nima obveznosti, sicer pa je oligopolni agent na svetovnem trgu.
0. Nova vloga lokalnih jurisdikcij (držav): urejanje družbene sestave delovne sile; organizacija družbenih produkcijskih procesov; zagotavljanje infrastrukture in drugih pogojev za pritegnitev kapitalskih investicij (nizki davki; nizke ekološke zahteve; omejevanje pravic iz dela; fleksibilnost trga delovne sile; šibki sindikati); zagotavljanje delovanja lokalnih trgov; odvisnost od transnacionalnih kvazi monopolov in oligopolov.

Posplošenje blagovnega fetišizma in njegovi drugotni ideološki učinki⁴²

Te nove pravne ureditve, s katerimi si kapitalistični razred podreja delavstvo, legitimira ekonomistična neoliberalna ideologija. Ker liberalna ideologija zatrjuje, da je trg najboljši koordinator vseh družbenih dejavnosti – in da se zato vse dejavnosti *morajo* tržno koordinirati (kar tu pomeni: podrediti kapitalu), v tej ideologiji tudi ideološki pojem trga deluje na poseben način, dobi prav poseben pomen. Politična prizadevanja, da bi blagovne odnose posplošili na vsa družbena področja, povzročijo, da se ideološki pojem trga tudi sam posploši, generalizira.

V liberalni ideologiji se blagovni odnosi kot *splošni* mehanizem za koordinacijo *vseh* družbenih dejavnosti ideološko artikulirajo kot *trg nasploh*. Zato liberalni ideologi tako radi govorijo o »trgu« v ednini. Umevajo ga kot prostor, kjer se srečajo ponudniki in povpraševalci – in kjer v skupnem barantanju izoblikujejo cene, po katerih se dobrine in usluge potem zamenjujejo.⁴³ Kakor vsaka konstrukcija, ki zase razglasha, da naj bi veljala nasploh in za vsa področja, tudi liberalni trg s svojo splošnostjo prikriva neko podrobnost; natančneje, skriva dve med seboj povezani posebnosti: posebnost blaga, ki se mu pravi »delovna sila« – in naravo kapitala. Splošnost liberalnega trga je ideološka konstrukcija, ki prikriva posebnost obeh tečajev razrednega razmerja.

Če je trg delovne sile le poseben primer »trga nasploh«, tedaj sta tudi delavka in delavec zgolj posebna primera »ponudnika nasploh«. Ponujata svoje blago, ki (kakor vsa blaga) pri prodaji, pri realizaciji prinese svojemu ponudniku dohodek. Do sem je segla nekdanja kapitalistična ideologija, za katero je mezda bila nadomestilo za usluge, ki jih nudi »delo« kot

⁴² Za koncept drugotnih, dopolnilnih ideoloških učinkov in institucionalnih konstrukcij gl.: Močnik, 1999: 121 in nasl.; 175 in nasl.; Močnik, 2009: 242 in nasl.; Culiberg, 2007: 123 in nasl.

⁴³ Najustreznejši zgled za liberalno umevanje trga je zato vaški sejem. Le na vaških sejmih so kolikor toliko zagotovljeni pogoji, ki omogočajo to vrsto abstraktnega trga »nasploh«: popolna obveščenost kupcev in prodajalcev, medsebojna zamenljivost ponujenih blag iste vrste, takojšnja dobava blaga – in zlasti to, da se kupčuje samo z blagi, ki so na stojnicah, ne pa, denimo, s stojnicami samimi: vsi ponudniki imajo enako možnost, da nastopijo na sejmu, in vsi neposredno pridejo v stik s kupci. – A ker na vaških sejmih nastopajo tudi mešetarji, se je upravičeno bati, da nikjer v dejanskem svetu ni mogoče najti modela za liberalno umevanje trga. Mešetarji niso ličinke sodobnih kapitalistov, temveč njihova prijazna parodija. Kaj pa počnejo realno obstoječi sodobni kapitalisti, lahko beremo v dnevnem tisku: »Avstrijsko-slovenski poslovnež Walter Wolf je [...] povedal, [da] je povezal Ivana Črnkoviča, slovenskega podjetnika, in Wolfganga Riedla, predstavnika Patrie za vzhodno Evropo. Wolf naj bi Črnkoviča srečal na bencinski črpalki. 'Rekel sem mu, si zainteresiran za en posel kot privatnik z Riedlom? Pa je rekel ja. On je Riedla poznal od prej. Pa sem Riedlu rekel: Idi tam pa se zmenite.' [...] Patria je podjetju Riedl [...] nakazala 2,3 milijona evrov kot 'provizijo' za program oklepnikov v Sloveniji. Riedl je enak znesek takoj [...] nakazal Walterju Wolfu na njegov na novo odprti avstrijski račun – namen nakazila pa je bil 'plačilo svetovalnih uslug' pri dobavi tovarnjakov slovenski vladi« (Dnevnik, 1. septembra 2008).

produkcijski faktor (ob drugih dveh produkcijskih faktorjih – zemlji in kapitalu). Sodobna neoliberalna ideologija je stopila korak naprej: če delovna sila prinese dohodek, potem je *vir prihodnjega dohodka* – prav kakor tisto blago, ki je *par excellence* vir prihodnjega dohodka (ki ni nič drugega kakor vir prihodnjega dohodka), – namreč *kapital*.

Kapital je po tej ideologiji »vsak vir prihodnjih dohodkov – in narobe, dohodek (vse vrste dohodkov) je proizvod ali donos kapitala (raznih oblik kapitala)«,⁴⁴ Tisto, kar delavka in delavec ponujata na trgu, za neoliberalno ideologijo ni »delovna sila«, temveč so njune sposobnosti, kompetence, njuna izkušnost pri uporabi teh sposobnosti, nemara tudi domiselnost in virtuoznost pri njihovi uporabi – z eno besedo, ponujata človeški kapital.⁴⁵ Njun dohodek po tej ideologiji ni več »mezda«, temveč *dohodek od kapitala*, pač poseben dohodek od posebnega – človeškega – kapitala. Če pa delavka in delavec ponujata kapital, od katerega ubirata kapitalске plodove – tedaj nista kar »delavka in delavec«, temveč sta posebne vrste *podjetnica in podjetnik*, pač *podjetnica in podjetnik, ki manipulirata s (svojim) človeškim kapitalom*. Pravna oblika, ki najbolj ustreza strukturnemu statusu nosilk in nosilcev delovne sile v sodobnem neoliberalnem kapitalizmu, je status *samostojnega podjetnika*.⁴⁶

⁴⁴ Riboud in Iglesias 1977, 228. – Sodobna neoliberalna doktrina človeškega kapitala ni vrnitev h klasičnim, temveč izhaja iz revizije klasične teorije, ki se je med prvimi lotil Léon Walras (1834–1910). Po klasični ekonomski teoriji (Adam Smith, David Ricardo) se blaga na trgu zamenjujejo sorazmerno količini dela, ki je bila potrebna za njihovo produkcijo. Vrednost blag na trgu je v klasični teoriji potemtakem sled produkcije v cirkulaciji. Walrasu se je posrečilo, da je produkcijo *sámo* konceptualiziral kot cirkulacijo: poleg trga proizvodov je vpeljal še trg proizvodnih storitev – proizvodnih storitev dela (ki ga ponuja delavec), proizvodnih storitev kapitala (ki ga ponuja kapitalist) in proizvodnih storitev zemlje (ki jo ponuja zemljiški posestnik). Podjetnik, za Walrasa osrednja figura (ki ni ne kapitalist ne delavec ne zemljiški posestnik), nakupi »proizvodne storitve« na trgu proizvodnih storitev in njihove proizvode proda na trgu produktov. Vprašanje ekonomskega ravnotežja je za Walrasa tako vprašanje ravnotežja med dvema ravnotežjema: med ravnotežjem na trgu proizvodnih storitev in ravnotežjem na trgu proizvodov. Šele sodobna neoliberalna ekonomija je zares in dokončno zbrisala vsako sled produkcije in zaprla ekonomsko vedo v svet »spremenjenih oblik« cirkulacije: odpravila je heterogenost Walrasovih trgov (ki je še ohranjala heterogenost ekonomskih sfer produkcije in cirkulacije in heterogenost njenih logik), vsak »vir prihodnjih dohodkov« pa umeva kot kapital.

⁴⁵ Bolonjska reforma evropskih univerz je tukaj natančna: hkrati ko razglaša, da hoče študijski proces podrediti zahtevam »trga«, za cilj študijskega procesa določa pridobivanje raznih »kompetenc«.

⁴⁶ Sodobni kapitalisti s pravnimi posegi vpeljujejo tržne odnose v sicer sklenjen produkcijski proces. Posledica take ureditve je, da delavka in delavec nastopata kot »samostojna podjetnika«, ki sta v podjetnem odnosu z glavno firmo: »Medtem ko zakon o delovnih razmerjih (ZDR) že vključuje in ureja večino tako imenovanih prekernih oblik zaposlitve [...], so v najslabšem položaju delavci, ki opravljajo delo na podlagi podjetniških pogodb. V Sloveniji je namreč priznan status delavca le tistim, ki delajo po pogodbi o delu v skladu z ZDR. Vsaka druga pogodba ali naročilo izključuje pravice iz delovnega razmerja, četudi dela delavec popolnoma isto delo, pod istimi pogoji in na isti način kot redno zaposleni delavec. Tak delavec torej nima pravice do plačila nadurnega dela, malice, prevoza, počitka, dopusta, usposabljanja in izobraževanja, bančnih posojil in pravic iz brezposelnosti« (Dernoušek, 2008a).

Pravni in ideološki status nosilk in nosilcev delovne sile se tako sicer homogenizira – a učinek te homogenizacije je dramatična heterogenizacija družbene sestave delovne sile (gl. shemo 3). Heterogenost družbene sestave delovne sile močno ovira organiziranje delavstva in zlasti spodkopuje politično sestavo delavskega razreda. Povzroča pa tudi poseben ideološki učinek, ki sploh šele omogoča reprodukcijo delovne sile v sedanjih razmerah izjemno heterogene družbene sestave delovne sile.

Osnovne preživetvene produkcijsko-porabniške enote, v katerih se reproducira delovna sila, so gospodinjstva.⁴⁷ V sedanjih razmerah, ko je družbena sestava delovne sile skrajno heterogena in ko so posameznice in posamezniki pogosto prisiljeni, da hkrati delajo v več različnih delovnih razmerjih, lahko gospodinjstvo preživi le, če iz tedna v teden, iz meseca v mesec zagotavlja, da vanj pritekajo vsi dohodki vseh članic in članov. To zahteva disciplino pri članicah in članih – ter ustrezen nadzor, ki ga nad njimi izvršuje avtoriteta gospodinjstva. S heterogenizacijo družbene sestave delovne sile se mora »homogenizirati« osnovna preživetvena enota. To pa pomeni, da se morajo notranji odnosi v gospodinjstvu okrepiti s kakšno močno ideologijo, ki lahko pri članicah in članih zagotavlja disciplino in podrejenost. Ta ideologija se sestavi iz prvin, ki so na voljo: ostanki patriarhalnih družinskih ideologij, koščki religioznih ideologij, etnične lojalnosti in solidarnosti. Iz te mešanice tradicionalnih preostankov se sestavi ideologija, ki je popolnoma nova in je nekdaj ni bilo, čeprav so vse njene sestavine nabrane iz usedlin preteklosti: *identitetna* ideologija. Identitetne ideologije so način, kako se osnovne preživetvene enote prilagajajo sedanjim surovim razmeram – in so hkrati mehanizem za reprodukcijo teh delovnim ljudem neprijaznih razmer. »Tradicionalistična«, a vseskozi sodobna identitetna ideologija je tako nujna dopolnilna ustanova⁴⁸, ki zagotavlja reprodukcijo produkcijskih enot delovne sile v sodobnem kapitalizmu. Je hkrati samodejna preživetvena strategija delovnih množic – in mehanizem, s katerim se reproducirajo razmerja, v katerih so te množice zatirane in izkoriščane.

---

⁴⁷ »[...] o delavcih ni mogoče razmišljati kot o izoliranih posameznikih. Skoraj vsi delavci so povezani z drugimi osebami v gospodinjstvih, v katerih so navadno ljudje različnih spolov in starosti« (Wallerstein, 2006: 44). »[...] Wallerstein na mesto ekonomskega producenta (mezdnega delavca, proletarca) postavi družinsko gospodinjstvo, še več: razredov in statusno identitetnih skupin po njegovem mnenju ne sestavljajo individui, pač pa številne ekonomsko in odnosno razmeroma trdno povezane družinske skupnosti. O ljudeh v sodobni svetovni-ekonomiji ni mogoče razmišljati kot o izoliranih posameznikih, ker jih velika večina živi v proizvodno-porabniških skupnostih [...]« (Kralj, 2006: 167–168).

⁴⁸ O konceptu »dopolnilne ustanove, supletivne institucije«, gl. Culiberg, 2007: 48 in nasl.; 149 in nasl.; Močnik, 2009: 242 in nasl.

Sklep

Na začetno vprašanje, kaj je trg delovne sile, lahko zdaj odgovorimo: trgi delovne sile so eden izmed mehanizmov, s katerimi sodobni kapitalizem proizvaja tako družbeno sestavo delovne sile, da kar najbolj korenito razbija in atomizira delavstvo ter mu tako otežuje, da bi se politično vzpostavilo v delavski razred in se učinkovito uprlo razrednemu boju kapitalističnega razreda. Kdor nastopa v imenu »trga delovne sile«, kolaborira pri razrednem boju kapitalističnega razreda in se bojuje proti tistim, ki ustvarjajo bogastvo.

LITERATURA

- Althusser, Louis (1995): *Sur la reproduction*. Pariz: PUF.
- Althusser, Louis (2000): Ideologija in ideološki aparati države. V *Izbrani spisi*, Ljubljana: Založba /*cf.
- Althusser, Louis (2007): Ponovno o »Pravu«. Njegova realnost: Pravni ideološki aparat države. V *Časopis za kritiko znanosti*, letn. 35, št. 229/230.
- Amable, Bruno (2008): Travail et emploi: le rôle des institutions. V Askenazy, Philippe (ur.) in Cohen, Daniel (ur.), *27 questions d'économie contemporaine*, 485–501. Pariz: Albin Michel.
- Amin, Samir (2005): China, market socialism, and U.S. hegemony. V *Review*, letnik XXVIII, št. 3.
- Armstrong, Philip, Glyn, Andrew, Harrison, John (1991): *Capitalism since 1945*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Arrighi, Giovanni (2009 [1994]): *Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-first Century*. London: Verso.
- Basso, Pietro (2003): *Modern Times, Ancient Hours. Working Lives in Twenty-first Century*. London – New York: Verso.
- Beaud, Michel (2000): *Histoire du capitalisme de 1500 à 2000*. Pariz: Seuil.
- Boyer, Robert (ur.) in Saillard, Yves (ur.) (2002): *Théorie de la régulation. L'état des savoirs*. Pariz: La Découverte.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence*. London: Verso.
- Breznik, Maja (2009a): *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- Breznik, Maja (2009b): L'oubli épistémologique: les ancrages du savoir dans l'histoire culturelle. V Vauday, Patrick, Zupanc, Paula, Močnik, Rastko, Rotar Drago B. (ur.), *Zgodovina pozabe – Histoire de l'oubli*. Koper: Annales.
- Cohen, Daniel (2006): *Trois leçons sur la société post-industrielle*. Pariz: La République des idées in Seuil.
- Coutrot, Thomas (2002): *Critique de l'organisation du travail*. Pariz: La Découverte.
- Culiberg, Luka (2007): *Japonska med nacionalnim mitom in mitološko nacijo*. Ljubljana: Založba /*cf.

- Dernovšek, Igor (2008a): Med ponujenimi kar tri četrtine pogodb za določen čas. Slovenski trg dela so preplavile neprostoVOLjne in negotove oblike zaposlitve. V Dnevnik, 5. marca 2008.
- Dernovšek, Igor (2008b): Vse več kršitev delovne zakonodaje. Največ kršitev v gradbeništvu, trgovini in gostinstvu, prevladujejo pa kršitve glede sklepanja pogodb o zaposlitvi. V Dnevnik, 17. junija 2008.
- Dernovšek, Igor (2010): Pahor razburil sindikaliste. Dnevnik 60 (59): 4.
- Dejours, Christophe (1998): Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale. Pariz: Seuil.
- Duménil, Gérard, Lévy, Dominique (2008): Des économies »avec marchés«. Un point de vue marxiste. V L'Économie politique, let. X, št. 37.
- Frank, André Gunder (1998): ReOrient. Global Economy in the Asian Age. Berkeley: University of California Press.
- Giraud, Pierre-Noël (2006): Neenakost v svetu. Ljubljana: Založba /*cf.
- Goldmann, Lucien (1962): Dijalektička istraživanja, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Husson, Michel (2008): Un pur capitalisme. Pariz: Page Deux.
- Kralj, Ana (2006): »Navleči se« na Wallersteina. V Immanuel Wallerstein, Uvod v analizo svetovnih-sistemov. Ljubljana: Založba /*cf.
- Kramberger, Anton (2007): Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji. V Kramberger, Anton (ur.) in Pavlin, Samo (ur.), Zaposljivost v Sloveniji, 64–102, Ljubljana: Založba FDV.
- Li, Minqi (2008): The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy. London: Pluto Press.
- Lukács, Georg (1985): Zgodovina in razredna zavest. Študije o marksistični dialektiki. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Mamardašvili, Merab K. (s.d.): Prevaščennye formy. O neobходимosti irracionalnih vyraženiij. <http://www.philosophy.ru/library/mmk/forms.html>
- Mandeville, Bernard de (1993): Basen o čebelah ali Zasebne pregrehe, javne koristi: izbor. V Problemi, 31, št. 1/2.
- Mauss, Marcel (1996): Eseg o daru in drugi spisi. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Marx, Karl (1961): Kapital, I. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1973): Kapital, III. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1985): Kritika politične ekonomije 1857/58. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich (1979): Izbrana dela, II, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mendels, F. (1972): Proto-industrialization: the first phase of industrialisation. Journal of Economic History.
- Millet, Damien in Toussaint, Eric (2010): La crise, quelles crises?. Bruselj, Liège, Ženeva: Aden, CADTM, Cetim.
- Močnik, Rastko (1999): 3 teorije. Ideologija, nacija, institucija. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2006): Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika. Ljubljana: Založba /*cf.

- Močnik, Rastko (2009): Spisi iz humanistike. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2011): Teorija ideologij. Sofija: Kritika i humanizam (v pripravi).
- Negri, Antonio (1984): Delavci in država. Gospostvo in sabotaza. Marx onkraj Marxa. Ljubljana: Krt.
- Reddy, W. M. (1984): The Rise of Market Culture. The Textile Trade and French Society 1750–1900. Cambridge in Pariz: Cambridge University Press in Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Riboud, Michelle in Hernandez Iglesias, Feliciano (1977): La théorie du capital humain: un retour aux classiques. V L'Économique retrouvé. Vieilles critiques et nouvelles analyses. Jean-Jacques Rosa in Florin Aftalion (ur.). Pariz: Economica.
- Thomson, E. P. (1963): The making of the English Working Class, London itn.: Penguin.
- Toussaint, Éric (2004): La finance contre les peuples. La bourse ou la vie. Pariz, Ženeva, Liège: Syllepse, CETIM, CADTM.
- Turchetto, Maria (2001): L'Opéraisme. V Dictionnaire Marx contemporain, Jacques Bidet (ur.) in Eustache Kouvélakis (ur.). Pariz: PUF.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2002): Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?. Pariz: La Dispute.
- Vercellone, Carlo (ur.) (2006): Capitalismo cognitivo. Rim: Manifestolibri.
- Verley, Patrick (2002): Histoire économique et théorie économique. V Boyer, Robert (ur.) in Yves Saillard (ur.), Théorie de la régulation, L'état des savoirs, 521–529 Pariz: La Découverte.
- Wallerstein, Immanuel (2001): Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. Philadelphia: Temple University Press.
- Walerstein, Immanuel (2006): Uvod v analizo svetovnih-sistemov. Ljubljana: Založba /*cf.